

УДК 94(470)"19":311

Вікторія Константинова

**ІНФОРМАТИВНІ МОЖЛИВОСТІ МАТЕРІАЛІВ ПЕРШОГО
ЗАГАЛЬНОГО ПЕРЕПИСУ НАСЕЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
1897 р. ДЛЯ ВИВЧЕННЯ СПЕЦИФІКИ СТАНОВОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ
МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ І ТАВРІЙСЬКОЇ
ГУБЕРНІЙ**

Соціальна історія, яка кілька десятиліть тому набула надзвичайної популярності серед науковців різних континентів, після певного спаду знов «відвойовує» свої позиції у сучасній історіографії. Йдеться про історіографію не тільки американську та західноєвропейську, але і про російську та українську. Для двох останніх характер досліджень з соціальної історії має свою специфіку, пов'язану, з одного боку, зі збереженням традиційних для радянської історіографії підходів, а з іншого, з намаганнями слідувати кращім західним зразкам, що вимагає, між іншим, і запозичення як методології, так і термінології. При цьому окремим науковцям вдається посісти провідні позиції не тільки у вітчизняній, але і у світовій історіографії, ставши визнаними авторитетами в дослідженні соціальної проблематики. На пострадянському просторі таким авторитетом є Б. Миронов, який тривалий час плідно працює над вивченням соціальної історії Російської імперії [1].

Якщо Б. Миронов та ряд інших російських і західних дослідників (однією з найпомітніших постатей серед яких є Г. Фріз [4; 5]) роблять акцент на узагальненнях щодо всієї Російської імперії, цілком логічно, що українські науковці зосереджуються на вивченні соціальної історії України та її адміністративно-територіальних одиниць (починаючи з губерній і закінчуючи окремими селами). Втім, цілий ряд вельми важливих аспектів досі залишається вивченим не достатньо. Серед таких аспектів – і соціальна складова урбаністичних процесів на півдні України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Тож наша розвідка і є одним із кроків на шляху заповнення наявної лакуни. Основне завдання, яке ми перед собою ставимо, полягає у зверненні уваги на інформативні можливості для вивчення станової стратифікації городян двох південноукраїнських губерній такого найзначущого статистичного джерела кінця ХІХ ст., яким є матеріали Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р.

Для співставлення матеріалів по двом південноукраїнським губерніям дуже важливо, що, на відміну від матеріалів по 18 губерніям Російської імперії, опублікованих до 1902 р., матеріали Першого загального перепису населення Катеринославської і Таврійської губерній були надруковані за дещо видозміненою схемою, що обумовлювалось передусім браком коштів. Відтак, для обох губерній маємо уніфікований формат статистичних даних. Тут наводяться дані стосовно всього наявного населення, без поділу його (за виключенням 1 таблиці), як раніше, на постійне і тимчасове, і без

виокремлення статистики щодо іноземних підданих. Здійснене у 1904 р. Центральним Статистичним Комітетом видання матеріалів Першого загального перепису населення Катеринославської [2] і Таврійської [3] губерній містить 25 обов'язкових таблиць, передбачених новим планом Особливої Наради («Наявне населення і населення постійне»; «Розподіл населення за господарствами і їхній склад»; «Розподіл населення за статтю, віком (по роках) і письменності»; «Діти молодше одного року по місяцях віку»; «Розподіл населення за сімейним станом і віковими групами»; «Розподіл населення за становими групами і місцем народження»; «Розподіл не місцевих за місцем народження»; «Розподіл населення за станами»; «Розподіл населення за письменністю, освітою, становими і віковими групами»; «Розподіл населення за становими групами і сімейним станом (по губернії і найважливішим містам)»; «Розподіл населення за віросповіданням»; «Розподіл населення за рідною мовою»; «Розподіл населення за віросповіданням та рідній мові»; «Розподіл населення за рідною мовою, письменності та вікових групах (по повітах з містами і найважливіших міста)»; «Розподіл населення за сімейним станом і рідній мові (по губернії і найважливішим містам)»; «Розподіл осіб, що мають фізичні вади, за віковими групами»; «Розподіл осіб, що мають фізичні вади, за рідною мовою»; «Розподіл осіб, що мають фізичні вади, за становими групами»; «Розподіл населення за групами занять (по повітах і містах)»; «Розподіл населення за групами занять (по народностям, на основі мови)»; «Розподіл населення, що займається сільським або кочовим господарством, рибальством і полюванням, за побічними промисловими заняттями (по повітах з містами)»; «Розподіл населення за рідною мовою, станами і статками»; «Розподіл населення за віросповіданнями і десятирічними віковими групами»). Крім того, до цих томів увійшли ще кілька «додаткових» таблиць: «Загавна (по повітах з містами і по містах) із зазначенням площі, щільності населення і відсотку писемних»; «Звідна – склад наявного населення обох статей (по повітах з містами і по містах) із розподілом за місцем народження, станами, віросповіданням та рідній мові»; «Чисельність населення за десятирічними віковими групами» (у останніх таблицях мають місце деякі відмінності структури). Таблиця 20 подана в дещо зміненому, в порівнянні з вимогами Особливої Наради, вигляді і містить дані про розподіл населення губернії за групами занять і віком.

Ряд спостережень стосовно станової приналежності городян був зроблений вже самими редакторами Центрального Статистичного Комітету, які готували відповідні томи Перепису.

Зокрема, щодо міського населення Катеринославщини редактор Центрального Статистичного Комітету Л. Ле Дантю у вступній статті до видання (короткому огляді цифрових даних перепису) зауважив: «Переважаючим станом є міщани, складаючи трохи більше половини населення (50,57[%]), за ними вже йдуть селяни [і козаки] (39,53%), далі – дворяни [та чиновники] (4,85%), купці (2,03%) і, насамкінець, інші стани

(1,28%)» [2, с. X]. До переліку, наведеного у цій цитаті, не увійшли духівництво – 0,88% та іноземні піддані – 0,86%. Вищенаведені цифри стають краще зрозумілими, якщо їх порівняти із даними щодо всього населення цієї самої губернії. Тут селян і козаків налічувалось 87,40%, міщан – лише 9,87%, дворян і чиновників не з дворян – 0,96%, іноземних підданих – 0,65%, купців – 0,37%, духівництва – 0,33%, представників інших верств – 0,42% [2, с. IX].

Щодо міст Таврійської губернії А.[О.(?)]Я. Мосевич у своїй вступній статті до видання (короткому огляді цифрових даних перепису) навів підрахунки, згідно з якими міщани тут становили 51,5%, селяни та «інші особи сільського стану» – 33,1%, дворяни – 0 5,8%, іноземні піддані – 4,9%, почесні громадяни і купці – 2,9%, духівництво – 0,5%, інші стани – 1,3%. Загалом же серед всього населення Таврійської губернії налічувалось селян та «інших осіб сільського стану» 77,7%, міщан – 16,8%, іноземних підданих – 2,2%, дворян – 1,7%, почесних громадян і купців – 0,8%, духівництва – 0,3%, осіб інших станів – 0,5%. Розмірковуючи над цими цифрами, Мосевич зауважив, що особливістю Таврійської губернії є те, що тут «досягає великих розмірів відсоток міщан», причина чому – велика кількість міст, «місцями дуже великих, в яких зосереджена з гаком 1/5 частина всього населення». Відмічена ще одна особливість – відносно велика кількість іноземних підданих, причому їхня абсолютна цифра в повітах є більшою, ніж у містах [3, с. XIV].

На жаль, на цьому спостереження редакторів щодо станового складу городян обмежуються.

Дуже важливо, що у самому Переписі цікаві нам дані розпорошені поміж іншими, а головне – подані в абсолютних цифрах, що ускладнює визначення частки представників того чи іншого стану в складі міського населення. Особливості станової стратифікації городян губерній стають набагато краще зрозумілими, якщо перевести абсолютні показники у відсотки.

Надзвичайно інформативними є підрахунки щодо станової приналежності представників різних етносів у містах. Втім, для адекватного сприйняття цих даних слід мати на увазі слова того самого Л. Ле Дантю: «Склад населення за народностями може бути визначений лише на підставі даних про рідну мову».

Щодо міст Катеринославської губернії, на підставі матеріалів Перепису [2, с. 208 – 209] нами зроблено наступні підрахунки:

Стани Групи мов	Дворяни спадкові та їх сім'ї	Дворяни особисті, чиновники	Особи духовного рангу всіх християнських сповідань та їх сім'ї	Спадкові та особисті почесні громадяни та їх сім'ї	Купці та їх сім'ї	Міщани	Селяни
I							
В містах	2,61 %	2,24 %	0,88 %	0,94 %	2,03 %	50,57 %	39,40 %
I. «Руські»	3,14 %	2,92 %	1,25 %	1,18 %	1,03 %	35,35 %	54,34 %

У тому числі	російська	4,59 %	4,25 %	1,09 %	1,61 %	1,45 %	35,36 %	50,70 %
	українська	1,05 %	1,00 %	1,55 %	0,56 %	0,43 %	35,85 %	59,04 %
	білоруська	0,79 %	0,79 %	0,24 %	0,79 %	0,32 %	22,45 %	74,48 %
II. Польська		21,19 %	6,19 %	–	0,39 %	0,48 %	29,38 %	39,67 %
III. Інші слов'янські		–	2,09 %	–	–	0,84 %	22,18 %	10,04 %
у т.ч. чеська і словацька		–	1,62 %	–	–	0,54 %	24,86 %	10,27 %
IV. Литовсько-латиські		6,11 %	3,93 %	–	1,31 %	0,87 %	8,3 %	79,04 %
У тому числі	литовська	17,5 %	1,25 %	–	–	1,25 %	6,25 %	73,75 %
	латиська	–	5,97 %	–	1,49 %	0,75 %	7,46 %	84,32 %
V. Романські		3,93 %	2,72 %	0,3 %	1,21 %	2,11 %	15,41 %	4,23 %
У тому числі	молдав. (румун.)	6 %	–	2 %	–	–	70 %	22 %
	французька	4,39 %	3,95 %	–	1,75 %	0,88 %	5,70 %	0,88 %
VI. Німецька		3,49 %	2,90 %	0,13 %	2,10 %	2,23 %	34,10 %	26,16 %
VII. Інші германські		10 %	4,29 %	–	4,29 %	–	14,29 %	1,43 %
у т.ч. англійська		7,02 %	1,75 %	–	3,51 %	–	14,04 %	–
VIII. Інш. індо-європейські		0,55 %	1,33 %	1,02 %	1,37 %	3,13 %	59,67 %	21,73 %
У тому числі	грецька	0,77 %	1,82 %	1,43 %	0,61 %	3,25 %	57,66 %	24,31 %
	вірменська	–	1,05 %	–	8,36 %	7,32 %	49,48 %	10,10 %
	циганська	–	–	–	–	–	80,67 %	18,14 %
IX. Єврейська		–	0,28 %	–	0,26 %	4,61 %	93,09 %	1,51 %
X. Картвельські (груз.)		25 %	3,13 %	–	9,38 %	–	6,25 %	53,13 %
XI. Кавказькі горці		–	–	–	–	–	–	62,5 %
XII. Фінські		–	3,13 %	–	–	9,38 %	25 %	18,75 %
XIII. Турецько-татарські		0,25 %	0,04 %	0,85 %	0,80 %	5,50 %	51,99	32,15 %
У тому числі		0,33 %	0,08 %	0,92 %	1,08 %	8,90 %	32,70 %	52,16 %
	турецька	0,18 %	–	0,81 %	0,54 %	2,06 %	75,04 %	7,72 %
XVII. Інші (сіро-халдейськ.)		–	–	–	–	–	–	–
Ті, які не зазначили мови		8,33 %	–	–	–	–	33,33 %	8,33 %

Стани		Військові козаки	Інородці	Фінляндські уродженці без розділу на стани	Особи, що не належать до цих станів	Особи, що не зазначили стану	Іноземні піддані
Групи мов							
1							
В містах		0,14 %	0,01 %	0,003 %	0,23 %	0,11 %	0,85 %
I. «Руські»		0,16 %	–	0,0006 %	0,29 %	0,12 %	0,19 %
У тому числі	російська	0,05 %	–	–	0,27 %	0,14 %	0,26 %
	українська	0,002 %	–	0,002 %	0,32 %	0,09 %	0,04 %
	білоруська	–	–	–	0,12 %	–	–
II. Польська		–	–	–	0,27 %	0,07 %	2,37 %
III. Інші слов'янські		–	–	–	0,42 %	–	64,44 %
у т.ч. чеська і словацька		–	–	–	0,54 %	–	62,16 %
IV. Литовсько-латиські		–	–	–	–	–	0,44 %
У тому числі	литовська	–	–	–	–	–	–
	латиська	–	–	–	–	–	–
V. Романські		–	–	–	–	–	70,09 %
У тому	молдав. (румун.)	–	–	–	–	–	–

В. Константинова Інформативні можливості матеріалів Першого загального перепису...

числі	французька	–	–	–	–	–	82,46 %
VI. Німецька		–	–	–	0,04 %	0,29 %	28,55 %
VII. Інші германські		–	–	–	–	–	65,71 %
у т.ч. англійська		–	–	–	–	–	73,68 %
VIII. Інш. індо-європейські		0,55 %	0,31 %	–	–	–	10,75 %
У тому числі	грецька	–	–	–	–	–	10,97 %
	вірменська	–	–	–	–	–	23,69 %
	циганська	–	–	–	–	–	1,19 %
IX. Єврейська		–	–	–	0,08 %	0,09 %	0,08 %
X. Картвельські (груз.)		–	–	–	–	–	3,13 %
XI. Кавказькі горці		–	37,5	–	–	–	–
XII. Фінські		–	–	21,88	–	–	21,88
XIII. Турецько-татарські		–	0,08 %	–	0,04 %	0,04 %	8,25 %
У тому числі	татарська	–	0,17 %	–	–	0,08 %	3,58 %
	турецька	–	–	–	0,09 %	–	13,64 %
XVII. Інші (сіро-халдейськ.)		–	–	–	–	–	100 %
Ті, які не зазначили мови		–	–	–	–	25 %	25 %

Відповідні показники по Таврійській губернії [3, с. 276 – 277] виглядають наступним чином:

Стани Групи мов	Дворяни спадкові та їх сім'ї	Дворяни особисті, чиновники	Особи духовного рангу всіх християнських сповідань та їх сім'ї	Спадкові та особисті почесні громадяни та їх сім'ї	Купці та їх сім'ї	Міщани	Селяни	
1	2	3	4	5	6	7	8	
В містах	2,92 %	3,77 %	0,59 %	1,06 %	1,84 %	51,48 %	33,04 %	
I. «Руські»	4,10 %	4,10 %	0,88 %	1,28 %	1,12 %	43,30 %	42,52 %	
У тому числі	російська	4,87 %	4,86 %	0,91 %	1,51 %	1,31 %	46,38 %	37,11 %
	українська	0,5 %	0,59 %	0,75 %	0,22 %	0,32 %	29,20 %	67,41 %
	білоруська	1,11 %	1,75 %	0,63 %	0,63 %	0,16 %	25,40 %	68,41 %
II. Польська	10,49 %	3,44 %	0,02 %	0,36 %	0,11 %	21,65 %	61,28 %	
III. Інші слов'янські	0,80 %	1,24 %	1,69 %	0,98 %	1,16 %	15,20 %	58,31 %	
У тому числі	чеська	0,90 %	2,24 %	–	2,69 %	0,45 %	34,08 %	8,07 %
	болгарська	0,76 %	0,25 %	2,40 %	0,63 %	1,14 %	8,33 %	80,30 %
IV. Литовсько-латиські	2,83 %	4,59 %	0,71 %	–	0,71 %	10,95 %	78,45 %	
V. Романські	1,68 %	1,55 %	0,06 %	1,16 %	0,97 %	45,77 %	6,91 %	
у тому числі молдав. (румун.)	1,28 %	2,56 %	0,64 %	1,28 %	0,64 %	14,74 %	60,26 %	
VI. Німецька	3,22 %	4,32 %	0,10 %	1,44 %	3,20 %	25,05 %	41,88 %	
VII. Інші германські	3,73 %	4,97 %	–	–	0,62 %	5,59 %	–	
VIII. Інш. індо-європейські	1,13 %	1,40 %	0,79 %	1,05 %	3,90 %	48,33 %	2,08 %	
У тому числі	грецька	1,26 %	1,35 %	0,40 %	0,57 %	2,29 %	41,02 %	2,70 %
	вірменська	0,97 %	1,57 %	1,47 %	1,89 %	6,73 %	58,32 %	0,78 %
	циганська	–	–	–	–	0,30 %	90,96 %	8,13 %
IX. Єврейська	0,01 %	0,27 %	–	0,27 %	4,67 %	92,17 %	1,79 %	

X. Картвельські (груз.)	6,81 %	3,83 %	1,70 %	–	–	6,81 %	80,85 %
XI. Кавказькі горці	–	8,70 %	–	–	–	65,22 %	13,04 %
XII. Фінські	0,69 %	0,86 %	0,17 %	0,17 %	0,34 %	33,97 %	56,55 %
у тому числі естонська	–	1,06 %	–	–	0,21 %	40 %	56,38 %
XIII. Турецько-татарські	0,60 %	0,22 %	–	0,89 %	1,85 %	60,66 %	27,57 %
У тому числі	татарська	0,61 %	0,23 %	–	0,90 %	1,86 %	61,61 %
	турецька	–	–	–	0,53 %	1,48 %	11,28 %
XVII. Інші мови	–	–	–	–	–	18,75 %	12,50 %
Ті, які не зазначили мови	2,78 %	2,78 %	–	2,78 %	–	8,33 %	52,78 %

Стани Групи мов	Військові козаки	Інородці	Фінляндські уродженці без розділу на стани	Особи, що не належать до цих станів	Особи, що не зазначили стану	Іноземні піддані
I	9	10	11	12	13	14
В містах	0,06 %	0,02 %	0,007 %	0,79 %	0,54 %	4,89 %
I. «Руські»	0,09 %	–	0,005 %	1,16 %	0,55 %	0,88 %
У тому числі	російська	–	0,006 %	1,24 %	0,65 %	1,06 %
	українська	–	–	0,78 %	0,10 %	0,06 %
	білоруська	–	–	1,27 %	0,16 %	0,48 %
II. Польська	–	–	–	1,10 %	0,09 %	1,46 %
III. Інші слов'янські	–	–	–	0,09 %	0,18 %	20,36 %
У тому числі	чеська	–	–	–	0,90 %	50,67 %
	болгарська	–	–	–	0,13 %	–
IV. Литовсько-латиські	–	–	–	1,06 %	–	0,71 %
V. Романські	–	–	–	–	1,10 %	40,80 %
у тому числі молдав. (румун.)	–	–	–	–	1,28 %	17,31 %
VI. Німецька	0,02 %	–	0,02 %	0,61 %	0,34 %	19,80 %
VII. Інші германські	–	–	0,62 %	0,62 %	2,48 %	81,37 %
VIII. Інш. індо-європейські	0,006 %	–	–	0,11 %	0,22 %	40,97 %
У тому числі	грецька	0,01 %	–	0,11 %	0,26 %	50,02 %
	вірменська	–	–	–	0,09 %	28,00 %
	циганська	–	–	–	–	0,60 %
IX. Єврейська	–	–	–	0,32 %	0,14 %	0,36 %
X. Картвельські (груз.)	–	–	–	–	–	–
XI. Кавказькі горці	4,35 %	–	–	–	–	8,70 %
XII. Фінські	–	–	1,55 %	1,21 %	0,17 %	4,31 %
у тому числі естонська	–	–	–	1,49 %	0,21 %	0,64 %
XIII. Турецько-татарські	0,004 %	0,12 %	–	0,13 %	0,95 %	7 %
У тому числі	татарська	0,004 %	0,12 %	–	0,13 %	5,53 %
	турецька	–	–	–	0,11 %	83,67 %
XVII. Інші мови	–	–	–	–	–	68,75 %
Ті, які не зазначили мови	–	–	–	–	13,89 %	16,67 %

Аби краще зрозуміти характер представництва окремих етносів у різних станах, варто порівняти вищенаведені дані зі статистикою щодо етнічного складу населення (знову ж таки за мовною ознакою):

Етноси		В губернії (%)		В містах (%)	
		Таврійська	Катериносл.	Таврійська	Катериносл.
«Руські»		70,80	86,83	59,70	68,78
У тому числі	Росіяни	27,90	17,27	49,10	40,68
	Українці	42,20	68,90	10,40	27,04
	Білоруси	0,70	0,66	0,20	1,05
Поляки		0,70	0,59	2,20	1,82
Чехи		0,10	0,02	0,10	0,08
Болгари		2,80	0,006	0,30	0,008
Молдавани (румун.)		0,20	0,43	0,10	0,02
Німці		5,40	3,83	1,40	0,99
Греки		1,30	2,31	3,60	0,75
Вірмени		0,60	0,03	2,20	0,12
Цигани		0,10	0,06	0,10	0,17
Євреї		3,80	3,74	11,80	25,96
Естонці		0,20	0,003	0,20	0,005
Татари		13,0	0,82	14,20	0,50
Караїми та частина іудеїв		0,60	–	3,0	–
Турки		0,20	0,26	0,30	0,46
Інші		0,20	1,08	0,30	0,35
Всього (осіб)		100 % (1.447.790)	100 % (2113674)	100 % (289.816)	100 % (241.005)
		[3, с. V]	[2, с. 74-75]	[3, с. V]	[2, с. 74-75]

Додаткову інформацію щодо станів, представлених у містах, дають дані Перепису про місця народження, вікове представництво, сімейний стан, кількість осіб з фізичними вадами серед представників кожного стану.

Дуже важливо, що перелічені дані подається не тільки в цілому по губернії, але і з зазначенням даних щодо окремих міст і повітів. Важливим є і те, що по більшості позицій цифрові дані щодо чоловіків і жінок подаються окремо.

Таким чином, матеріали Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. є надзвичайно цінним джерелом для вивчення широкого комплексу проблем, пов'язаних із становою приналежністю міського населення південноукраїнських губерній. Перспективи подальших студій у даному напрямку полягають у використанні інформативних можливостей матеріалів Перепису при створенні комплексного дослідження з історії урбанізаційних процесів на півдні України.

Джерела та література

1. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. – 3-е изд. испр., доп. – СПб.: «Дмитрий Буланин». – XL. 548+583 с., 87+55 ил.
2. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния. – СПб.: тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904.

3. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLI. Таврическая губерния. – СПб.: паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904.
4. Freeze Gregory L. The Parish Clergy in Nineteenth Century Russia. Crisis, Reform, Counter-Reform. – Princeton: Princeton University Press, 1983. – 507 p.
5. Freeze Gregory L. Russia. A History. – Oxford-New York: Oxford University Press, 1997. – 478 p.

Summary

The materials of the First general population census, which give the chance to compare the estate stratification of urban population of two Southern Ukrainian provinces, and allow to see the detailed, and at the same time general and complete picture of estate composition of population of cities in Yekaterinoslav and Taurida provinces in the end of XIX century, are analyzed in the article.